

Bartha Ákos

FÖLDEK ÉS EMBEREK ÖSSZEGYŰJTÉSE

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012, 574 oldal, 5500 Ft

Magyarország népességének háromötöde a Horthy-korszak végén falusi lakos volt,¹ e sokmilliós csoportot pedig döntően a sok évszázados életformában szocializálódott paraszti rétegek alkották.² A korabeli teljes magyar társadalomnak ez hozzávetőlegesen a felét jelentette,³ bár – mint szociográfusaink jelezték a harmincas években⁴ – sok tekintetben felbomlófélben lévő csoportról van szó, mely nem is minden vonásában tekinthető egységesen parasztinak.⁵ Ennek köszönhető, hogy a néprajztudomány „megszokott mértékként kezelt időszaka” az I. világháborúval lényegében véget ért.⁶ A hagyományos életmód végleges felszámolása azonban csupán a hatvanas években következett be a paraszti közösségek termelészövetkezetekbe terelésével. Ritkán szokták hangsúlyozni, hogy ez a „terelés” ugyanazt a paternalista szemléletet tükrözte, amely az 1945 előtti politikai elitet is jellemezte a földkérdésben, megakadályozván az önálló paraszti érdekérvényesítést. Vagyis gyámolító (egyben álságos) szociálpolitika helyett ezúttal egy világmegváltó (egyben erőszakos) kísérlet szenvedő alanya lett ez a többmilliós embertömeg. Nem kockáztatunk sokat, ha e szomorú folyamányú társadalompolitikai operációt a modernkori magyar történelem egyik legtraumatikusabb – sokáig tabusított – eseményének tekintjük.

Így tesz Ö. Kovács József nagydoktori disszertációjából szerkesztett könyvében, sőt már címválasztásával – *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában* – is nyomatékosítja a beavatkozás súlyát. Mint fogalmaz, „a földek és emberek részleges »összegyűjtése«, »kollektívákba« terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja” volt (168). A szerző nem politikatörténeti szempontból tekint a kérdésre, hanem az

¹ GYÁNI Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*, Corvina, Budapest, 2006, 36–37.

² Gunst Péter számításai szerint 1930-ban 4 434 369 fős parasztságról beszélhetünk, az eltartottakkal együtt (GUNST Péter: *A magyar agrártársadalom a két világháború között = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. Gunst Péter, Napvilág, Budapest, 1998, 236). „Az önálló birtokosok, tehát a valódi parasztok száma azonban ennél jóval csekélyebb: nagyjából 750 000 fő, nem egészen 180 000 család.” (GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest, 1998, 307.)

³ A parasztság aránya 1920 és 1941 között 55%-ról 48%-ra csökkent; lásd ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest, 2010, 197.

⁴ Lásd mindenekelőtt az alábbi munkákat: SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet* (1936); VERES Péter: *Az Alföld parasztsága* (1936); ILLYÉS Gyula: *Puszták népe* (1936); FÉJA Géza: *Viharsarok* (1937); KOVÁCS Imre: *A néma forradalom* (1937); ERDEI Ferenc: *Futóhomok* (1937); SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság* (1938).

⁵ A „paraszt” fogalmi problémáihoz: GYÁNI–KÖVÉR: *I. m.*, 306–309.

⁶ *Néphit szövegek: néphit szövegek a Folklore Fellows magyar osztályának gyűjtéseiből*, szerk. Verebélyi Kincső, Magyar Néprajzi Társaság – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1999, 11.

1945 és 1965 közötti „vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete” foglalkoztatja. Az első pillanatra talán meglepő nézőpont a diktatúra „társadalmiasítására” koncentrálni. Vagyis azokra a folyamatokra, melyek bevonásával a politikai rendszer behálózta a társadalmat, a „vidéki életvilágokat”. A határozottan társadalomtörténeti megközelítés a szerző eddigi kutatásaiból következik,⁷ és adekvát kereteket kapott a Korall társadalomtörténeti folyóirat monográfia-sorozatában. Talán nem teljesen véletlen (és a honi városcentrikus társadalomtörténet tükrében mindenképpen üdvözlendő fejlemény), hogy a sorozat eddig megjelent három kötetéből kettő a parasztsággal foglalkozik.⁸ 2010-ben itt jelent meg Fél Edit és Hofer Tamás grandiózus vállalkozása, amely egy hevesi falu – Átány – komplex vizsgálatán keresztül örökítette meg az épp letűnni kényszerülő paraszti kultúrát. Az 1969-ben Amerikában megjelenő *Proper Peasants* nyugaton nagy sikert aratott, ám itthon politikai okokból nem lehetett publikálni a hatvanas években, hiszen épp az elemzett kultúra felszámolása zajlott nagy erővel – a tévesítés révén.⁹

Ö. Kovács József monográfiája modern eszközökkel és elméleti tudatossággal tematizálja ezt a kérdéskört (ami szintén nem független a szerző eddigi munkásságától).¹⁰ Ennek szellemében az első fejezet a jelenkortörténet-írás elméleti és módszertani problémáit veszi górcső alá, főként keletnémet párhuzamok és a német nyelvű szakirodalom alapján, csokorba szedve a kutatás közben megfogalmazódó kérdéseket, kételyeket. A végső kérdésre – „miként és miért hullott szét ilyen radikális gyorsasággal egy, a 20. század közepén még többségi agrártársadalom?” (13) – a választ több mint félezer oldalon keresztül kapjuk meg. A szerző mindamelllett, hogy válaszaiért elképesztő méretű forrásanyagot mozgatott meg (rendszerezett és értelmezett),¹¹ igen önreflexív módon viszonyul saját magához és „fegyelmezett szubjektivitásra” (14) törekszik. Ami mások szubjektivitását illeti, a kutatás közben rögzített közel 40 interjú – terjedelmi és etikai okokból – végül sajnos talonban maradt és csupán általánosítva jelenhetett meg a könyvben.

Ám a sokszínű („interszubjektivistá”), mikrotörténeti nézőpontot így is biztosította a – talán már-már túlzottan is – nagyszámú forrásszemelvény. Nemcsak a *Függelék*ben olvashatunk hosszabb idézeteket, hanem végig jellemző az ágensi perspektíva érvényesí-

⁷ Mint Valuch Tibor is rámutatott Ö. Kovács József disszertációjának bírálatában, a szerző főként négy területen ténykedett eddig. Ezek a következők: a vidéki magyar zsidóság 18–19. századi társadalomtörténete, a társadalomtörténet módszertana és elmélete, a német társadalomtörténet historiográfiája és a magyar vidék legújabbkori társadalomtörténete.

⁸ Bár a hármas sorszámú recenzeált munkát előbb lehetett megrendelni a folyóirat honlapjáról, Granasztói György könyve (*A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon – Kassa társadalmi a 16. század derekán*) kapta a második sorszámot a sorozatban.

⁹ Lásd Edit FÉL – Tamás HOFER: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village* (Viking Fund Publications in Anthropology 46.), Aldine Publishing, Chicago, 1969; UÓK.: „Mi, korrekt parasztok...”: *hagyományos élet Átányon*, Korall, Budapest, 2010.

¹⁰ Lásd *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, Osiris, Budapest, 2006.

¹¹ A szerző a Magyar Országos Levéltár és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára mellett végigkutatatta a vidéki, megyei levéltárak iratanyagát is. A kötetet mintegy 75 táblázat, 33 forrásszemelvény és 38 kép színesíti, a terjedelmes munkában való tájékozódást személy- és helynévmutató segíti.

tése („tapasztalattörténet”). Bár ez a metódus igencsak elnyújtja a fejezeteket, eközben a diktatúra nyelvi kommunikációs erővonalait is feltárja, sőt a mindennapok izgalmas és emberközeli történetévé szelídíti a nem mindig könnyen fogyasztható agrártörténeti témát. A diktatúra vidéki működési mechanizmusába való mélyfúrás a társadalmi játéktér négy fő tényezőjét veszi számításba. Ezek a következők: a szocializmus projektje, a hagyományos struktúrák megtartó ereje, az iparosodás és a társadalmi autonómia mindennapi miliói. Aligha kétséges, hogy ez a fajta árnyalt megközelítés képes újat nyújtani a második nagyfejezetben részletezett eddigi szakirodalomhoz képest.

Lényegében a harmadik fejezettel kezdődik az eseménysor részletes bemutatása és értelmezése. A kiindulópont, az 1945-ös fordulat nemcsak politikai, de társadalmi tekintetben is komoly cezúra, hiszen a politikai demokratizálódással együtt sor került a hön áhított földosztásra is. A „termelőeszközök társadalmasítása” azonban nem állt meg az egyének szintjén, hanem épp a nagyüzemek egyfajta visszarendeződését eredményezte. A kolhozosítás eleinte a kommunista propaganda részeként, majd a fordulat éve után már állami agrárpolitikai célkitűzésként szerepelt. Első – sikertelen – hulláma tehát a Rákosi-korszakhoz köthető. Ö. Kovács mintegy „laboratóriumként”, „társadalmi drámaként” kezeli a témát és közöl „makro- és mikroképeket a földindulás időszakából” (119), úgy, hogy a gyakran táblázatokba gyűjtött kemény adatok sem hiányoznak interpretációjából. A terrorisztikus milióban az „alkalmazkodó ellenállás” (134) „ahogy lehet”-je érvényesült vidéken, jelentős torzulásokat eredményezve. A szerző a „bomló identitások” és „bizonytalan helyzetek” (129) szimptomájaként tekint a virágzó, helyenként egészen irracionális pletykák erejére és sikerére, melyek ugyanakkor a diktatúra stabilizáló tényezőivé váltak.

Meglepő adat, hogy Magyarországon a kollektivizálás előtt több mint kétmillió fős tagsággal bírtak a világháború után reaktivált különböző „polgári” szövetkezetek, bár a tagságnak nem egészen tíz százaléka volt kifejezetten földműves szövetkezetben. Helyüket 1949-től a mintakörzetekben tesztelt, szovjet típusú kolhozok (tsz-ek és tszcs-k) vették át, 1953-ra 2 819 000 kat. holdon gazdálkodó 376 000 fős tagsággal (143). Az elvándorlás, a szakszerűtlenség, az erőszakos átszervezések és tagosítások (mintegy négy millió kat. holdon tagosítottak) következtében azonban ténylegesen továbbra is „a háztáji gazdaság volt a gazdálkodás és az intenzív munka színtere. Becslések szerint az 1950-es években a paraszti jövedelem 70 százaléka, az 1960-as években több mint a fele innen származott” (152). Az első Nagy Imre-kormány alatt a téeszkek száma és tagsága jelentősen csökkent, hogy aztán az 1955-ös visszarendeződés megidézze az enyhülés előtti állapotokat. Az 1956-os forradalom heteiben azonban még nagyobb mérvű kilépés és megszűnés jelezte a paraszti ellenállást. Összességében a szerző szerint „a »kolhoz modell« elsősorban egy kudarc importjának magyarországi története volt, amely az erőforrások pazarlását” eredményezte és megindította „a tulajdonfosztással induló proletarizációt” (168).

A berendezkedő Kádár-rendszer eleinte az alkuk és kivárások politikáját folytatta vidéken. Ennek következtében 1956 és 1958 között az egyéni gazdálkodás újravirágzásának, az „ősi földre való visszatérés hangulatának” (180) lehettek szemtanúi a párt prominensei, akik ugyanakkor a munkásörsg megszerzésével és pártkáderek kiképzésével

ellenőrzésük alatt tartották a folyamatokat. Ö. Kovács rámutat, hogy „máig terjedően lényegében ez volt az utolsó olyan időszak, amikor az egyéni gazdaságokban dolgozók ilyen intenzíven és ekkorra számban akartak ismét mezőgazdasági munkát végezni” (206). A forradalom utáni két évben „a fiatalok sok településen inkább a helyben maradást, a mezőgazdasági munkát választották az elvándorlással szemben” (200). Sokatmondó adat, hogy e két évben „a kisárutermelés az ország szántóterületének közel 78 százalékában volt meghatározó” (233–234).

A legfelső pártirányításban ugyanakkor már 1957/58 fordulóján megfogalmazták a „szocialista nagyüzem” szerinti mezőgazdasági irányítás szükségességét, melynek a Szovjetunió mintáján haladva a „fejlett szocializmust”, a „dolgozó nép állandóan emelkedő életszínvonalát” (242) kellett volna elősegítenie. A kollektivizálási kampány előtti időszak háttérteendőit, az áthangolást ún. „előkészítő bizottságok” végezték. A tévesítésre a párt a már meglévő állami gazdaságokon felül 8 620 000 kat. hold területet jelölt ki és gépberuházásokkal együtt – döntően hitelekből származó – mintegy 5,8–6,5 milliárd forintot irányzott elő. A kampányra a jelet a parasztság körében igen népszerű Nagy Imrének és társai kivégzése adta meg; 1958 második felére már elég erősnek érezte magát az államhatalom a „hadjárat” megindítására.

A parasztság bekerítése 1959 tavaszán kezdődött, és először a Dunántúlon, valamint Szolnok megyében ért el sikereket. A központosított médiatámogatást (újság, rádió, filmhíradó) először kiszállások és tömeggyűlések kísérték, majd az illetékes szervek egy-egy hangulatbiztosító-összekötő tanácsi és pártfelelőst hagytak az adott községben. Ezt követte a „hódítóként megjelenő agitátorok” (293) nem egyszer több száz fős csoportja (pártkáderek, munkások, pedagógusok), akik sok helyütt – bevált recept alapján – itatással-etetéssel kezdték a kampányolást, ám sikertelen próbálkozás esetén kevésbé előzékeny módszerekkel folytatták munkájukat. Ö. Kovács szemléletesen, sok példával illusztrálva mutatja be a „lerohanásszerű agitációt” (303), amely drasztikusan, ugyanakkor a kollektivizálást társadalmiasítva, a falu hangadóit és véleményformáló tereit (kocma, bolt) lehetőleg megnyerve igyekezett megtörni a paraszti ellenállást.

Általánosan elfogadott tézis, hogy a Rákosi-korszak kulákküldözéseit, padláslesöpře-seit, erőszakos kollektivizálását követően az 1956 eseményein okuló „munkás-paraszt kormány” kifinomultabb eszközökkel közelített a vidék társadalmához, és céljaihoz – mindenekelőtt az újrafogalmazott tévesítéshez – igyekezett megnyerni a parasztságot. Annál kevesebbet tudunk eddig e „kifinomultabb” eszközökről, illetve a hatalomgyakorlás metódusáról, az ágensi perspektíváról és a kollektivizálás gazdasági vonatkozásairól. Ebből a látószögből egyáltalán nem a tűnik annyira szelídnek a hatalom által – legintenzívebb 1959/60 telén – mozgósított eszköztár, hiszen a verbális, pszichikai, adminisztratív és fizikai erőszak széles tárháza jellemezte a falusi életvilágok gazdaságilag sem racionális átállítását.¹² Korabeli források segítségével áldozati és tettes perspektí-

¹² Példák a verbális, pszichikai erőszakra: többszöri beidézés a tanácsolására, zsarolás, fenyegetés. Adminisztratív erőszak: munkakönyv-visszatartás, családtag munka- és iskolaviszonyának feltételszerű megszüntetése, tagosítási visszasságok. Fizikai erőszak: kínzások és verések (kályha melletti izzasztás, rugdosás, ütlegelés stb.).

vából is megismerhetjük a többlépcsős szervezési folyamatot és az ellenállás különböző formáit (például elmenekülés, „asszonytüntetések”). A szerző visszatérő jelleggel „hadjáratként”, „belháborúként” metaforizálja a kampányt, és forrásokkal támasztja alá, hogy a hatalom sem tekintett másként a feladatra.

A folyamatokat erősítette a kötetben külön fejezetben tárgyalt egyházellenesség, hiszen az állami erők a hadigazdaság mindennapjait megtapasztalt paraszti közösségek számára önmagában még nem jelentett volna újdonságot. A kommunista párt agrárpolitikája „azért is járt megrázó következményekkel a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőkön és terrorizáláson túl koncentrált egyház- és vallásellenességgel kapcsolódott össze” (134), sőt éppen utóbbival vette kezdetét a falusi közösségek szétzilálása. A „mindennapi vallásháború” a kommunista jövő előfeltételeinek megteremtéséért zajlott, éppen ezért elsősorban a gyerekek szocializációjának befolyásolására, mindenekelőtt a hitoktatásra összpontosult.

A tévesítés társadalmi, gazdasági és mentalitásbeli szempontból is rendkívül komoly problémákat generált, mivel a szövetkezetek minden ellenkező előjelű pártretorika ellenére sem voltak sikeresek. Nem tudták kezelni az alapvetően „túlkoros” tagság szociálpolitikai igényeit, visszatérők voltak az SZTK- és nyugdíjgondok. Volt, ahol a munkanélküliség, máshol a munkaerőhiány okozott megoldhatatlan feladatot, a szakemberhiány pedig akut jelenséggé vált. Ö. Kovács a gazdasági hatásokat a Földművelésügyi Minisztérium és a Nemzeti Bank dokumentumai alapján elemzi. Az 1961-es iratok a kedvezőtlen időjárás után a színvonal alatti vezetést, munkaszervezést és munkavégzést, valamint az alkalmatlan területeken létrehozott téveszket teszik felelőssé a rossz mutatókért. Jól szemlélteti a krízist, hogy a szövetkezeti tagok csupán állami dotációval tudtak az egyéni gazdákénál valamelyest jobb jövedelmi kimutatásokat produkálni, a szövetkezetek tényleges gazdálkodási hiánya pedig 1961-ben meghaladta a 350 millió forintot. Felgyorsult a tradicionális falusi életmód bomlása, megkezdődött – Valuch Tibor szavaival élve – „a hagyományos világ alkonya”.¹³ Ennek jeleként a földosztás után másfél évtizeddel a parasztság a földtől való szabadulás kényszerű útjára lépett. Általánossá lett a közömbösség, mely sok évszázados munkamorált, időbeosztást és életvezetési sémákat tett múlt időbe, teret engedve a különböző deviáns viselkedési formáknak („tsz-pszichózis”). A szerző nehezen vitatható megállapítása szerint ezek a magatartásformák „a mai napig meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát” (426).

Ö. Kovács József könyve elérte a célját. Amellett, hogy történettudományunk gazdagabb lett egy kiváló szakmonográfiával, legalább ennyire fontos, hogy eredményeivel valóban hozzájárul „társadalmi, nemzeti önismeretünkhöz” (9), egyben pedig segít egy traumatikus esemény gyászmunkává oldásában. A szerző azonban további kutatásokra buzdít, hiszen „a kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlító lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdünk” (424). Érdemes végül megemlékezni a találó borítóképről, amely

¹³ Lásd VALUCH Tibor: *A hagyományos világ alkonya*, Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1988.

mintegy reflektál a sorozat első kötetére. Míg ugyanis Fél Edit és Hofer Tamás „korrekt parasztja” büszkén, annak módja szerint ül saját (!) kocsiján, addig Ö. Kovács Józsefnél egy görnyedt hátú, munkásruhás „termelő” szolgáltatja be épp a gabonát.¹⁴ Sic transit gloria mundi.

Balerina (1990, bronz kisplasztika)

¹⁴ Formai összehasonlításképpen még talán érdemes megjegyezni, hogy az első monográfia honi viszonylatban feltűnően igényes papírminőségét – vélhetően anyagi okokból – sajnos nem sikerült megismételni.